

Ochrona dostępności cyfrowej serwisów internetowych podmiotów publicznych

Przejdź do produktu na ksiegarnia.beck.pl

Wprowadzenie

*Knowing the rules – the letter of the law
– is only useful if you know what the rules actually mean¹.*

§ 1. Cel i zakres pracy

Potrzeba napisania niniejszej rozprawy wynika ze sposobu, w jaki implementowano w Polsce dyrektywę 2016/2102, dotyczącą zapewniania przez podmioty publiczne dostępności cyfrowej. Dyrektywa 2016/2102 ma kluczowe znaczenie dla osób z niepełnosprawnościami. Ze względu na skierowanie przez polskiego ustawodawcę spraw dotyczących dostępności cyfrowej serwisów internetowych podmiotów publicznych do procedury skarg i wniosków uregulowanej w ramach postępowania administracyjnego, polska implementacja została dokonana w sposób niezapewniający drogi sądowej dla spraw wywodzonych z prawa unijnego, nawet w postaci kontroli legalności przez sąd administracyjny. Celem pracy było ustalenie modelu ochrony w przypadku tak przeprowadzonej implementacji. Jest pierwszą pogłębioną pracą dotyczącą problematyki ochrony prawa do dostępności cyfrowej serwisów internetowych podmiotów publicznych w Polsce.

Dostępność cyfrowa dotyczy sposobu działania serwisów internetowych i aplikacji mobilnych (w tej pracy ograniczono analizę do działania serwisów internetowych – z pominięciem dostępności cyfrowej aplikacji mobilnych i dotyczących ich specyfikacji technicznych). Jeśli serwisy internetowe są dostępne cyfrowo, oznacza to, że treści w nich zawarte są bardziej dostępne dla szerszego grona osób z niepełnosprawnościami, w tym dla osób niewidomych i słabowidzących, głuchych i niedosłyszących, osób z niepełnosprawnością ruchową, z zaburzeniami mowy, nadwrażliwością na światło, osób z niepełnosprawnościami złożonymi, a także dla niektórych osób mających trudności w uczeniu

¹ J. Mueller, *Accessibility for Everybody: Understanding the Section 508 Accessibility Requirements*, Berkeley 2003, s. 41.

się i ograniczenia poznawcze². Oznacza to, że z danego serwisu mogą korzystać, poza użytkownikami tradycyjnie korzystającymi z Internetu, także osoby niewidome, niedowidzące, osoby z niepełnosprawnością ruchową, słuchową, intelektualną i szczególną wrażliwością. Te osoby często korzystają z serwisów internetowych z użyciem dodatkowych programów i urządzeń, a serwisy muszą uwzględniać rozsądne oczekiwania projektantów tych technologii tak samo, jak uwzględniają wymagania techniczne typowych przeglądarek internetowych. W WCAG 2.1 takie dodatkowe rozwiązania są określane jako technologie wspomagające (względnie: technologie asystujące, pomocnicze), czyli „sprzęt i oprogramowanie, które działa jako program użytkownika lub współdziała ze standardowymi programami użytkownika, aby zapewnić niezbędne osobom z niepełnosprawnościami funkcjonalności, przekraczające możliwości standardowych programów użytkownika”³.

Dostępność cyfrowa nie oznacza dostępności absolutnej dla każdej osoby bez wyjątku. Oznacza, że osoby programujące serwis i jego administratorzy dołożyły wszelkich starań, aby umożliwić przeglądanie treści jak najszerzej grupie osób, w tym osobom ze szczególnymi potrzebami. Oznacza to np., że osoba niewidoma przesłuchująca serwis z użyciem czytnika (technologii udźwiękwiającej tekst) nie napotka w serwisie dokumentów w formacie PDF, nienadającym się do cyfrowego odczytania. Oznacza też, że będzie mogła nawigować do każdego treściowego elementu serwisu w przewidywalny sposób z użyciem swojego oprogramowania. Ten drugi, nawigacyjny, aspekt korzystania ze strony będzie istotny nie tylko dla osoby niewidomej, ale także dla takiej, która nie używa z dowolnej przyczyny myszy lub ekranu dotykowego do nawigacji w serwisie. Serwis dostępny cyfrowo będzie miał też wyraźny, możliwy do powiększenia font i odpowiednie kontrasty, co ma znaczenie nie tylko dla osób niedowidzących, ale także dla osób, które odczytują treści w serwisie w jaskrawym świetle. Z kolei prezentacja treści w serwisie w sposób logiczny, przewidywalny i spójny pomoże nie tylko osobom z niepełnosprawnościami intelektualnymi, ale też osobom znajdującym się pod wpływem silnego stresu (np. poszukującym w Internecie informacji w związku z wypadkiem lub niebezpieczeństwem). Dostępność cyfrowa pomaga też m.in. rekonwalescentom czy osobom słabo znającym lokalny język.

Sposób osiągnięcia tych efektów został wyłożony w zbiorach wytycznych, w szczególności w WCAG. W Polsce obowiązek spełniania normy technicz-

² WCAG 2.1, <https://www.w3.org/Translations/WCAG21-pl/> (dostęp: 31.1.2023).

³ WCAG 2.1, <https://www.w3.org/Translations/WCAG21-pl/> (dostęp: 31.7.2022).

nej zawierającej WCAG 2.1 przez serwisy internetowe podmiotów publicznych wynika aktualnie z DostPodmPubU, która implementuje dyrektywę 2016/2102. Dyrektywa 2016/2102 ustanawia w art. 6 domniemanie spełnienia wymagań dostępności w przypadku spełniania norm zharmonizowanych, do których odesłania zostały opublikowane przez Komisję w Dzienniku Urzędowym UE, zgodnie z rozp. Nr 1025/2012 [w 2023 r. jest to norma EN 301 549 w wersji V3.2.1 (2021-03)]. Techniczna strona omawianej problematyki została uwzględniona w tej rozprawie dzięki przeprowadzonym badaniom empirycznym. Wnioski z tych badań posłużyły do przedstawienia wskazań dotyczących interpretacji przepisów oraz rekomendowanego sposobu prowadzenia postępowania dowodowego.

Dostępność cyfrowa, której ochrona jest przedmiotem pracy, to jeden z aspektów funkcjonowania społeczeństwa informacyjnego, definiowanego m.in. jako społeczeństwo technologiczne czy społeczeństwo wysokiej techniki⁴. Najistotniejszy obecnie element tak rozumianego społeczeństwa informacyjnego – Internet – „jest nową specyficzną «megamaszyną», która być może jest najbardziej skomplikowanym tworem, jaki kiedykolwiek stworzył człowiek”⁵. Dzięki dziełu *T. Bernersa-Lee*, od lat 90. XX w. Internet objął swoim zasięgiem większość zamieszkanego świata. Jednak nie wystarczy sama świadomość globalnego zasięgu społeczeństwa informacyjnego. Jako obejmujące „wszystkich ludzi żyjących w strefie oddziaływania nowych mediów”⁶, społeczeństwo informacyjne pozostaje różnorodne jak samo społeczeństwo. W interakcjach społeczeństwa cyfrowego uczestniczą osoby z różnymi potrzebami, w tym osoby z niepełnosprawnościami. Traktowanie społeczeństwa jako punktu wyjściowego analizy jest podłożem tzw. społecznego paradygmatu niepełnosprawności.

Rozwój społeczeństwa cyfrowego jest przełomowy dla osób z niepełnosprawnościami, zwiększając ich możliwości pracy i edukacji⁷. Technologie cyfrowe mają potencjał zwiększania partycypacji w życiu społecznym, dostarczając osobom ze szczególnymi potrzebami innowacyjnych narzędzi po-

⁴ M. Golka, Czym jest społeczeństwo informacyjne?, RPEiS 2005, Nr 4, s. 255.

⁵ Tamże, s. 256.

⁶ Tamże, s. 257.

⁷ M. Skierniewska, Dostępność oprogramowania użytkowego dla osób niepełnosprawnych i starszych w świetle standardów WCAG, Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych 2018, Nr 50, s. 143.

konywania barier⁸. Pozwalają one na realne wyrównywanie szans osób z niepełnosprawnościami, usprawniając umiejętności komunikacyjne i społeczne oraz otwierając nowe możliwości interakcji⁹. W literaturze zauważa się, że liczba osób z niepełnosprawnościami na studiach wyższych z roku na rok rośnie¹⁰. Problematyka niepełnosprawności wiąże się także ze zjawiskiem starzenia się społeczeństwa. Niektóre dane podają, że jedna na pięć osób powyżej 65. roku życia żyje z niepełnosprawnością¹¹. Możliwość uzyskiwania informacji w Internecie jest niezwykle istotna dla osób z niepełnosprawnościami i osób starszych¹². Wśród osób z niepełnosprawnościami najbardziej narażone na wykluczenie cyfrowe są osoby z niepełnosprawnością wzroku i słuchu, epileptycy, a także osoby z problemami motorycznymi rąk¹³. Dlatego brak dostępności cyfrowej w istocie utrwała istniejące nierówności i pogłębia wykluczenie społeczne¹⁴. Jednym z oręży w zwalczaniu wykluczenia osób z niepełnosprawnościami jest idea *self-advocacy* (samorzecznictwa)¹⁵. Analiza dostępu do kanałów komunikacji społeczeństwa cyfrowego i możliwości dochodzenia praw w tym zakresie jest przedmiotem analizy naukowej, w tym prawnej i politologicznej. Uzasadnia to prowadzenie i kontynuowanie badań w tym zakresie.

Co do samej zasady, racje stojące za postulatami zwalczania dyskryminacji, wykluczenia cyfrowego i informacyjnego są obecnie niesporne, a dyskusja dotyczy raczej sposobu realizacji tych postulatów. Wspieranie osób z niepełnosprawnościami w celu umożliwienia im samodzielnej i równoprawnej party-

⁸ Por. np. A. Szewczyk, Seniorzy i osoby niepełnosprawne w społeczeństwie informacyjnym. Udogodnienia programowe i sprzętowe, *Studia Informatica Pomerania* 2017, Nr 4, s. 87–109.

⁹ J. Wiazowski, Rola technologii wspomagających w funkcjonowaniu społecznym uczniów z niepełnosprawnością wzroku w kontekście edukacji włączającej, *Forum Pedagogiczne* 2016, Nr 1, s. 104.

¹⁰ Teza na podstawie statystyk UW; O. Pawłowska, WCAG 2.0 w e-learningu – wymagania dla równości, *Edukacja Ustawiczna Dorosłych, Kwartalnik naukowo-metodyczny* 2015, t. 1, s. 94.

¹¹ Web Accessibility. A Foundation for Research (eds. Y. Yesilada, S. Harper), London 2019, s. viii.

¹² B. Mróz-Gorgoń, J. Wasiak-Poniatowski, WCAG 2.0 as an element of external communication and branding of selected public administration institutions, *Scientific Journal of the Military University of Land Forces* 2018, No 4, s. 199.

¹³ M. Skierniewska, Dostępność oprogramowania, s. 142.

¹⁴ D. Żuchowska-Skiba, Wykluczenie cyfrowe osób z niepełnosprawnościami – perspektywy badawcze, w: Jak badać zjawisko niepełnosprawności. Szanse i zagrożenia założeń teoretycznych i metodologicznych studiów nad niepełnosprawnością (red. G. Cialek, J. Niedbalski, D. Żuchowska-Skiba), Łódź 2020, s. 195.

¹⁵ M. Wlazło, „We własnym imieniu”: autonomia i samorzecznictwo osób niepełnosprawnych wobec wyzwań kultury (neo)liberalnej, *Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej* 2015, Nr 19, s. 43–53.

cypacji w życiu społecznym jest elementem polityki UE¹⁶. Dostępność traktuje się w UE jako czynnik umożliwiający korzystanie z praw, autonomii i równości¹⁷. Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny już w 2014 r. stwierdził w opinii pt. „Dostępność dla osób niepełnosprawnych jako prawo człowieka”, że dostępność jest prawem człowieka (1.1), a brak dostępności – dyskryminacją (1.5)¹⁸. Dostępność jest również uregulowana w prawie międzynarodowym (PrawNiepK z 2006 r.), gdzie jest już ujęta w nowym, społecznym paradygmacie niepełnosprawności.

Zapewnianie dostępności cyfrowej jest zatem elementem budowania społeczeństwa informacyjnego¹⁹. Przekłada się ona nie tylko na nowe regulacje prawne²⁰, ale także na programy finansowania niektórych działań pomocowych. Ich beneficjentami są osoby z niepełnosprawnościami, osoby starsze i inne osoby ze szczególnymi potrzebami. Prace w tym kierunku organy UE prowadziły od lat 90. XX w.²¹, dążąc nie tylko do rozwiązania problemu dostępności serwisów internetowych, ale i kwestii związanych z faktycznym dostę-

¹⁶ W Polsce realizowany jako Program Dostępność Plus Funduszy Europejskich, <https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/strony/o-funduszach/fundusze-europejskie-bez-barrier/dostepnosc-plus/> (dostęp: 31.12.2022).

¹⁷ „Accessibility – an enabler of rights, autonomy and equality”, komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego pt. „Unia równości: Strategia na rzecz praw osób z niepełnosprawnościami na lata 2021–2030” z 3.3.2021 r., COM(2021)101, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0101> (dostęp: 31.12.2022).

¹⁸ Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie „Dostępność dla osób niepełnosprawnych jako prawo człowieka” (2014/C 177/03), Dz.Urz. UE C Nr 177, s. 15–23.

¹⁹ E. *Kemppainen*, The legal and policy baseline: 25 years of eAccessibility policies and legislation in Europe, *Technology and Disability* 2011, Vol. 23, No 3, s. 139, 142.

²⁰ Dyrektywa 2019/882, dyrektywa 2016/2102, dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2018/1972 z 11.12.2018 r. ustanawiająca Europejski kodeks łączności elektronicznej (Dz.Urz. UE L Nr 321, s. 36 ze zm.), dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2018/1808 z 14.11.2018 r. zmieniająca dyrektywę 2010/13/UE w sprawie koordynacji niektórych przepisów ustawowych, wykonawczych i administracyjnych państw członkowskich dotyczących świadczenia audiowizualnych usług medialnych (dyrektywa o audiowizualnych usługach medialnych) ze względu na zmianę sytuacji na rynku (Dz.Urz. UE L Nr 303, s. 69) oraz przepisy dotyczące praw autorskich przyjęte na podstawie Traktatu z Marrakeszu (2013 r.) o ułatwieniu dostępu do opublikowanych utworów osobom niewidomym, słabowidzącym i osobom z niepełnosprawnościami uniemożliwiającymi zapoznanie się z drukiem (za komunikatem Komisji do Parlamentu Europejskiego pt. „Unia równości: Strategia na rzecz praw osób z niepełnosprawnościami na lata 2021–2030”). Por. też P. *Polański*, Dwa oblicza prawa do dostępności cyfrowej, *PME* 2020, Nr 4, s. 4–9.

²¹ E. *Kemppainen*, The legal and policy baseline, s. 139–142; M. *Kolwitz*, I. *Radlińska*, Kształtowanie się współczesnego paradygmatu niepełnosprawności, *Pomeranian Journal of Life Sciences* 2015, Vol. 61, No 3, s. 274.

pem obywateli UE do technologii cyfrowych, w tym samego Internetu. Inicjatywy rządowe dotyczące zwiększania poziomu dostępności w Polsce są znane m.in. jako program Dostępność Plus.

Uczestnictwo w życiu społecznym osób ze szczególnymi potrzebami (w tym osób z niepełnosprawnościami) zakłada podejmowanie wielu pozytywnych działań mających na celu wzmocnienie samodzielności i podmiotowości osób będących beneficjentami tych działań. W najnowszych badaniach wskazuje się, że doświadczenie osób z niepełnosprawnościami jest jak „wdrapywanie i zsuwanie się po drabinie uczestnictwa”. Zwraca się uwagę na dynamiczną relację pomiędzy motywacją osób z niepełnosprawnościami a zapewnianym im środowiskiem²² oraz na podstawowe znaczenie wolności indywidualnego wyboru, poczucia kontroli nad własnym życiem i upodmiotowienia. Jest to ujęcie niepełnosprawności w modelu „społecznym”²³, gdzie osoby z niepełnosprawnościami mogą uczestniczyć w życiu społecznym na równych zasadach z innymi osobami, w odróżnieniu od ujęcia „medycznego”, gdzie wydziela się dla tych osób przestrzeń życiową w zależności od doświadczanych przez nie ograniczeń²⁴. W medycznym paradygmacie niepełnosprawności wystarczające byłoby tworzenie dla osób z niepełnosprawnościami osobnych możliwości interakcji z podmiotem publicznym, co powodowałoby i pogłębiłoby izolację społeczną tych osób. Taki stan rzeczy byłby nie tylko niezgodny z założeniami dotyczącymi modelu społeczeństwa, którego kształt jest bardziej korzystny dla wszystkich jego uczestników, ale także z obowiązującym w Polsce prawem.

Dostępność cyfrowa dotyczy informacyjnych i technologicznych aspektów życia społecznego. Ze względu na rosnące znaczenie technologii cyfrowych w obiegu informacji, bariery dostępu do technologii cyfrowych prowadzą do wykluczenia informacyjnego²⁵ (po angielsku określane metaforycznie jako *the digital divide*²⁶). Bariery te mogą mieć charakter wykluczenia cyfrowego rozumianego jako brak dostępu do urządzeń i połączenia z Internetem²⁷,

²² K.M. Hjelle, K. Vik, The ups and downs of social participation: experiences of wheelchair users in Norway, *Disability and Rehabilitation* 2011, Vol. 33, No 25–26, s. 2486.

²³ Por. wyr. TK z 7.7.2015 r., K 47/12, Dz.U. z 2015 r. poz. 996, OTK-A 2015, Nr 7, poz. 99, EPS 2016, Nr 1, s. 58.

²⁴ M. Zieliński, Nowe zasady wdrażania praw osób niepełnosprawnych w praktyce UE, *PiP* 2011, Nr 11, s. 46.

²⁵ A. Szewczyk, *Seniorzy i osoby niepełnosprawne*, s. 87.

²⁶ J. van Dijk, *The Digital Divide*, Cambridge 2019, *passim*.

²⁷ Wśród ograniczeń natury technicznej, J. van Dijk wymienia dostępność cyfrową obok użyteczności, mobilności, dostępu do szerokopasmowego Internetu i automatyzacji. J. van Dijk, *The Digital Divide*, rozdz. 5, rys. 5.4.

ale mogą także wynikać z innych przyczyn, jak brak kompetencji cyfrowych czy – analizowany w tej pracy – brak dostępności cyfrowej, na którą bezpośredni wpływ mają projektanci (m.in. programiści) i administratorzy serwisów. Termin „wykluczenie cyfrowe” nie bez powodu nawiązuje do pojęcia „wykluczenie społeczne”²⁸. Informacja, coraz częściej dostępna w formie cyfrowej, jest wykorzystywana w różnorodnych aspektach życia (tzw. informacjonalizacja życia²⁹) – od transakcji handlowych, przez rozrywki, po działalność władz publicznych³⁰. Zapewnienie dostępności cyfrowej jest traktowane nie tylko jako obowiązek (tam, gdzie obowiązują odpowiednie i skuteczne przepisy), ale także jako element tworzenia wizerunku podmiotów publicznych³¹. Funkcjonowanie obywateli, instytucji prywatnych i publicznych jest coraz bardziej uzależnione od środków komunikacji elektronicznej, co wymusza ustawiczne dostosowywanie się użytkowników do zmian technicznych³². Regulacje wymagające dostępności serwisów internetowych tradycyjnie najpierw dotyczą podmiotów publicznych, a dopiero potem sektora prywatnego. Można to obserwować w historii regulacji przyjmowanych USA i UE, ale też np. w Kanadzie³³.

Zagadnienie usług cyfrowych wiąże się z problematyką tzw. e-administracji (e-usług). Wychodząc naprzeciw potrzebom społeczeństwa informacyjnego, administracja publiczna wykorzystuje nowe technologie i formę elektroniczną. Władze publiczne powinny zaspokajać potrzeby społeczeństwa informacyjnego, unikając dyskryminacji osób z niepełnosprawnościami, osób starszych oraz innych jednostek narażonych na wykluczenie. Tym postulatom odpowiada dostępność cyfrowa. Wykorzystywanie nowych technologii w relacjach pomiędzy administracją publiczną i obywatelem stwarza możliwość załatwiania spraw na odległość, co może mieć znaczenie też dla osób chorych lub star-

²⁸ A. Stawicka, *Wykluczenie cyfrowe w Polsce*, Warszawa 2015, https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/133/plik/ot-637_internet.pdf (dostęp: 31.12.2022), s. 3.

²⁹ F. Webster, *Theories of the Information Society*, New York 2006, s. 265.

³⁰ Tamże, s. 263.

³¹ B. Mróz-Gorgoń, J. Wasiak-Poniatowski, *WCAG 2.0 as an element of external communication*, s. 199–200.

³² K. Kowalik, *Samorządowe media internetowe – uwarunkowania społeczno-prawne wdrażania wymagań WCAG 2.0. Próba diagnozy dostępności (web accessibility) i użyteczności (web accessibility)*, *Studia Medioznawcze* 2015, Nr 2, s. 55; B. Mróz-Gorgoń, J. Wasiak-Poniatowski, *WCAG 2.0 as an element of external communication*, s. 200.

³³ Wyr. Sądu Federalnego Kanady z 9.2.2011 r. w sprawie *D. Jodhan v. Kanada*, 2010 FC 1197, <https://decisions.fct-cf.gc.ca/fc-cf/decisions/en/58711/1/document.do> (dostęp: 30.6.2022).

szych, a także ma ogromne znaczenie w sytuacjach nadzwyczajnych, jak epidemie chorób zakaźnych.

E-usługa jest przeważnie definiowana jako usługa zautomatyzowana, częściowo lub całkowicie. W jednej z definicji e-usług wyróżnia się jej cztery poziomy: poziom pierwszy – pozwalający na zapoznanie się z prostą informacją, poziom drugi – interakcja jednokierunkowa, pozwalająca na wyszukanie informacji w bazie danych i pobranie formularzy ze strony urzędu, poziom trzeci – interakcja dwukierunkowa, pozwalająca na wyszukanie informacji, pobranie formularzy i ich odesłanie do urzędu, i wreszcie poziom czwarty – tzw. transakcja, czyli funkcjonalność załatwienia sprawy urzędowej drogą elektroniczną. W procesie projektowania e-usług pojawia się wiele postulatów unowocześnień administracji, jak systemy zarządzania treścią, obiegiem dokumentów, kontrolowanie uprawnień, procedury archiwizacyjne³⁴. Jak jest wyjaśnione w rozdz. III, te poziomy mają znaczenie z punktu widzenia dostępności cyfrowej, ponieważ im wyższy poziom interakcji, tym trudniej o zapewnienie dostępności cyfrowej. W Stanach Zjednoczonych, których prawo do dostępności cyfrowej jest opisane w rozdz. II, e-usługi (ang. *e-Government*) są wykorzystywane w procedurze głosowania, w zamówieniach publicznych, przy współpracy między podmiotami publicznymi czy w e-learningu³⁵. Poza tym, dostępność cyfrowa służy nie tylko osobom korzystającym z usług publicznych, ale jest także elementem zwalczania dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność w miejscu pracy. E-administracja jest dostarczana przez podmioty publiczne za pośrednictwem serwisów internetowych i aplikacji mobilnych, dlatego powinny być one dostępne dla wszystkich obywateli, bez względu na niepełnosprawność – czyli powinny być dostępne cyfrowo.

W polskiej literaturze wyrażono pogląd, zgodnie z którym sposób, w jaki implementowano dyrektywę 2016/2102 w DostPodmPubU, jest – w art. 18 tej ustawy – zgodny z intencją prawodawcy unijnego³⁶, pomimo że opisana w tej ustawie procedura nie zapewniła ochrony sądowej na żadnym etapie postępowania dotyczącego dostępności cyfrowej. W literaturze pojawiły się jednak wzmianki o potencjalnym kierunku rozwiązania powstałego problemu w taki

³⁴ A. Aleksiejczuk, K. Sachpazidu-Wójcicka, Determinanty rozwoju e-usług w administracji publicznej w Polsce, *Ekonomia i Zarządzanie* 2015, Nr 1, s. 34–36, i cyt. tam literatura.

³⁵ P. Jaeger, M. Matteson, e-Government and Technology Acceptance: The Case of the Implementation of Section 508 Guidelines for Websites, *Electronic Journal of e-Government* 2009, Vol. 7, No 1, s. 87.

³⁶ S. Szczepaniak, w: Ustawa o dostępności cyfrowej stron internetowych i aplikacji mobilnych podmiotów publicznych (red. K. Czaplicki, G. Szpor), Lex 2020, art. 18 (dostęp: 31.12.2022).

sposób, aby zapewnić dostęp do ochrony sądowej praw wynikających z dyrektywy 2016/2102 na podstawie orzecznictwa unijnego³⁷. Dokonane w drugiej cytowanej pracy³⁸ spostrzeżenie, traktujące brak sądowej ochrony uprawnień wywodzonych z dyrektywy 2016/2102 jako potencjalny mankament polskiej harmonizacji w świetle orzecznictwa unijnego, było bezpośrednim przyczynkiem do niniejszej pracy. Omawiane zagadnienie jest nowe i dotychczas praktycznie niezbadane, szczególnie biorąc pod uwagę, że w tej rozprawie przyjęto perspektywę organu orzekającego, a więc analizę praktycznych problemów orzekania zgodnie z orzecznictwem unijnym, ale w warunkach braku wyraźnej podstawy prawnej.

§ 2. Problem badawczy

Na początku badań przyjęto **hipotezę, że sądowa ochrona prawa do dostępności cyfrowej serwisów internetowych i aplikacji mobilnych podmiotów publicznych jest wymagana prawem unijnym, nawet jeśli implementowana dyrektywa tego wyraźnie nie nakazuje**. Założono, że procedura sądowa nie musi być pierwszą z dostępnych metod ochrony prawnej, ale co do zasady powinna być dostępna. Podstawą do przyjęcia tej tezy były zasady prawa UE ustalone na podstawie KPP i orzecznictwa TS. Po ustaleniu, że przyjęta hipoteza jest możliwa do obrony, prezentacja wyników badań została skoncentrowana na opisie sposobu, w jaki można uzasadnić obowiązek udzielenia ochrony prawnej w sprawie, w której jednostka żąda sądowej ochrony uprawnienia wywodzonego z prawa UE (model ochrony). W opracowaniu tak zaktualizowanego tematu wykorzystano również następujące **założenia pomocnicze**:

- 1) punktem odniesienia dla określenia standardu ochrony powinno być prawo amerykańskie, m.in. dlatego, że w USA prawo do dostępności cyfrowej wyodrębniono jurydycznie wcześniej niż w UE (założenie rozwinęte w rozdz. II);
- 2) standard ochrony dostępności cyfrowej powinien być analizowany w kontekście podstawowego z punktu widzenia dostępności cyfrowej standardu technicznego, tj. obecnie WCAG 2.1 (w rozdz. III tej pracy

³⁷ P. Polański, E. Fabian, H. Markiewicz-Hoyda, w: Ustawa o dostępności cyfrowej stron internetowych i aplikacji mobilnych podmiotów publicznych. Komentarz (red. P. Polański), Warszawa 2021, art. 18, s. 195–208.

³⁸ Tamże, *passim*.

zbadano w związku z tym, w jaki sposób kryteria sukcesu WCAG 2.1 przekładają się na ocenę, czy i w jakim stopniu dany serwis internetowy jest dostępny lub niedostępny cyfrowo dla użytkownika z niepełnosprawnością);

- 3) standard ochrony uprawnień wynikających z prawa UE w systemie prawa krajowego powinien być poddawany analizie naukowej jednocześnie w kontekście lokalnej tradycji prawnej i w odniesieniu do zasad prawa unijnego, osadzonych w prawie pierwotnym UE (założenie to posłużyło w rozdz. IV do określenia założeń modelu ochrony);
- 4) budowa modelu ochrony prawnej powinna uwzględniać nie tylko zasady prawa unijnego i lokalną tradycję prawną, ale także odnosić się do procesu wykładni i metod wnioskowania, które mogą być zastosowane w praktyce orzekania (w rozdz. V pracy zaproponowano w związku z tym model postępowania niewymagający zmian w prawie; odpowiednie postulaty *de lege ferenda* wyodrębniono na końcu pracy).

Przeprowadzone badania zostały zawężone do problemu sądowej ochrony prawnej praw wywodzonych z dyrektywy 2016/2102 i przepisów ją implementujących. Poza zakresem pracy pozostawiono drugi ważny z punktu widzenia dostępności cyfrowej akt prawa unijnego – dyrektywę 2019/882 (znaną też jako Europejski Akt o Dostępności). Praca nie jest całościowym omówieniem dostępności cyfrowej, nawet w samym tylko jej aspekcie prawnym, a wzmianki o innych aspektach dostępności i przepisach dotyczących dostępności cyfrowej są podane dla ujawnienia szerszego kontekstu i społecznej doniosłości omawianej problematyki. W pracy nie analizowano zagadnień związanych z definicją niepełnosprawności ani – z wyjątkiem odesłania do kluczowych w tym zakresie aktów prawnych i orzecznictwa – osoby z niepełnosprawnością, ze względu na konieczność ograniczenia pola badawczego.

W tej pracy zrezygnowano też z próby teoretycznego zdefiniowania istoty dostępności cyfrowej, w szczególności przez sięgnięcie do obszarów lub metod nieuwzględnionych w obowiązujących normach technicznych, a ograniczono się do przytoczenia definicji istniejących w normach technicznych (w szczególności WCAG 2.1) oraz w amerykańskim orzecznictwie sądowym i opracowaniach naukowych. Celem badawczym tej pracy jest analiza ochrony dostępności cyfrowej, co w praktyce oznacza w pierwszej kolejności konieczność wskazania podstaw prawnych ochrony i procedury, w której można tej ochrony skutecznie dochodzić. Z punktu widzenia organu udzielającego ochrony prawnej istotne jest to, w jaki sposób przedmiot ochrony prawnej jest określony w przepisach.

W omawianych przepisach dokonano tego przez odesłanie do norm technicznych³⁹ i pojęć wywodzących się z norm technicznych⁴⁰. Normy te pochodzą od specjalistów, których prace i doświadczenie stanowią rdzeń wiedzy nt. dostępności cyfrowej na świecie. W związku z tym, w aktualnym stanie prawnym występuje niewiele wątpliwości odnoszących się do definicji dostępności cyfrowej, które mogłyby zostać rozwiane w drodze dociekań teoretycznych. Ze względu na umieszczenie niniejszej pracy w obszarze nauk prawnych (a nie np. informatyki) właściwe było ograniczenie się przy analizie prawa do dostępności do podanych odesłań. Nie oznacza to, że niemożliwe jest zredefiniowanie istoty prawa do dostępności w toku dalszych prac nad nowelizacją norm technicznych w obszarze prawa do dostępności i praw zobowiązujących do ich stosowania. Dzieje się to np. w toku prac W3C nad nowymi wersjami WCAG⁴¹. Nie są to jednak prace legislacyjne, ale specjalistyczne ustalenia odnoszące się do technologii cyfrowych. Efekty tych prac mogą zmienić zakres przedmiotowy omawianego pojęcia (np. przenosząc go na dodatkowe zastosowania, obok aktualnych serwisów internetowych i aplikacji mobilnych). Może zmienić się także metoda dowodzenia dostępności cyfrowej (świadczą o tym pewne zmiany w strukturze WCAG 3.0, których poszczególne części są adresowane do różnych interesariuszy⁴²). W badaniach dokonanych na użytek tej pracy nie ujawniła się jednak ani potrzeba zmiany definicji dostępności cyfrowej, ani inne treści, które wskazywałyby na konieczność opisu istoty dostępności cyfrowej w inny sposób niż zrobiono to w istniejących normach i opracowaniach. Dostępność cyfrowa jest w tym sensie obszarem nietypowym. W prawodawstwie nieraz dochodzi do wprowadzenia przepisów, w których używa się ogólnego terminu, np. „każdy przejaw działalności twórczej o indywidualnym charakterze”⁴³. W kolejnych latach termin ten nabiera treści wraz z rozwojem technologii i ludzkiej kreatywności oraz w praktyce stosowania prawa (także orzecznictwa) i badaniach naukowych. W obszarze dostępności cyfrowej treść i zakres obowiązku szczegółowo objaśniono treścią normy technicznej,

³⁹ Art. 5 ust. 1 i 3 DostPodmPubU, art. 6 dyrektywy 2016/2102.

⁴⁰ „Dostępność cyfrowa strony internetowej i aplikacji mobilnej polega na zapewnieniu ich funkcjonalności, kompatybilności, postrzegalności i zrozumiałości” (art. 5 ust. 2 DostPodmPubU); „Zasady – na szczyście hierarchii znajdują się 4 zasady, które stanowią fundament dostępności internetowej: postrzegalność, funkcjonalność, zrozumiałość i solidność” WCAG 2.1, <https://www.w3.org/Translations/WCAG21-pl/#wcag-2-layers-of-guidance> (dostęp: 31.3.2023).

⁴¹ Explainer for W3C Accessibility Guidelines (WCAG) 3.0 z 21.12.2021 r., <https://www.w3.org/TR/wcag-3.0-explainer/#structure-of-these-guidelines> (dostęp: 30.9.2022).

⁴² Zagadnienie jest omówione w rozdz. III pracy.

⁴³ Art. 1 PrAut.

która jest swojego rodzaju punktem wyjściowym, pierwotnym wobec przepisów, więc jest to poniekąd sytuacja odwrotna.

W obrębie opisanej problematyki w pracy przeprowadzono analizę tego, jak postulaty UE dotyczące ochrony praw osób z niepełnosprawnościami w zakresie dostępności cyfrowej serwisów internetowych podmiotów publicznych przekładają się na polskie prawo krajowe, co tym razem jest rozumiane nie jako treść ustawy, ale jako analiza możliwości uzyskania skutecznej ochrony prawnej przez jednostkę przed polskimi organami. Innymi słowy, praca ta zmierza do ustalenia na szczegółowym poziomie, jak postulat zwalczania wykluczenia cyfrowego przez wymaganie dostępności cyfrowej serwisów internetowych podmiotów publicznych może podlegać ochronie sądowej w Polsce, w aktualnym stanie prawnym i w świetle prawa UE, uwzględniając orzecznictwo TS i prawo pierwotne UE. W przeprowadzonych badaniach analizowano interdyscyplinarny aspekt omawianych problemów na styku polityki (polityk), prawa i technologii cyfrowych, przy czym aspekt prawny był w tej analizie podstawowy, i najistotniejszy.

Zagadnienie prawne przeanalizowane w tej pracy jest kontrowersyjne. Dotyczy bowiem problemu udzielenia ochrony prawnej w obszarze objętym obowiązkiem pozytywnego działania w braku krajowej procedury zapewniającej dostęp do sądu. Pamiętając jednak, że dowodzenie w naukach prawnych opiera się raczej na retoryce⁴⁴ niż na formalnych dowodach prawidłowości hipotez, można mieć nadzieję, że przedstawiona w pracy argumentacja jest wystarczająca do sformułowania wniosków z przeprowadzonych badań. Uprzedzając jednak wyłożoną w tej pracy szczegółową argumentację, ze względu na to, że przeprowadzone badania wskazują na zasadność zastosowania do spraw o zapewnienie dostępności cyfrowej podmiotów publicznych w Polsce orzecznictwa unijnego, a szczególnie formuły Rewe–Comet⁴⁵, można ujawnić ten kierunek rozważań w samym wstępie.

⁴⁴ Ch. Perelman, *Justice, Law and Argument. Essays on Moral and Legal Reasoning*, Dordrecht 1980, s. vii.

⁴⁵ Wyr. TS z 16.12.1976 r., 33/76, *Rewe-Zentralfinanz eG i Rewe-Zentral AG v. Landwirtschaftskammer für das Saarland*, EU:C:1976:188; wyr. TS z 16.12.1976 r., 45/76, *Comet BV v. Produktschap voor Siergewassen*, EU:C:1976:191, EPS 2006, Nr 4, s. 54; M. Bonelli, *Effective judicial protection in EU law: an evolving principle of a constitutional nature*, *Review of European Administrative Law* 2019, Vol. 12, No 2, s. 35–62; N. Póltorak, A. Wróbel, w: *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz* (red. A. Wróbel), Warszawa 2020, art. 47; A. Wróbel, *Autonomia proceduralna państw członkowskich. Zasada efektywności i zasada efektywnej ochrony sądowej w prawie Unii Europejskiej*, RPEiS 2005, Nr 1, s. 35–58, oraz pozostała lit. cytowana w rozdz. IV i V pracy.

Formuła Rewe–Comet odwołuje się do zasad wprowadzonych w orzecznictwie TS w wydanych w 1976 r. wyrokach TS w sprawach *Rewe-Zentralfinanz eG* (33/76) i *Comet* (45/76)⁴⁶. W tych i przyszłych orzeczeniach TS sformułowano „testy”, jakie organ krajowy przeprowadza w przypadku powstania konieczności zbadania, czy krajowe procedury ochrony prawa wspólnotowego (obecnie unijnego) spełniają zasadę równoważności i zasadę skuteczności. Te zasady, omówione w rozdz. IV i V pracy, ograniczają autonomię proceduralną państwa członkowskiego. Celem formuły Rewe–Comet jest zapewnienie, aby ochrona uprawnień wywodzonych z prawa UE w prawie krajowym była skuteczna i równie korzystna, jak ochrona udzielana porównywalnym uprawnieniom wynikającym z prawa krajowego. Przywołane zasady zostały następnie potwierdzone w KPP, jednak praktyczne standardy ustanowione w formule Rewe–Comet nie straciły na aktualności, a jednocześnie dobrze nadają się do analizy problematyki dostępności cyfrowej w Polsce. Istotą niniejszego opracowania jest w związku z tym ustalenie, jakie są konsekwencje dyskryminacyjnego traktowania uprawnień wynikających z prawa unijnego w porównaniu do podobnych żądań opartych na przepisach prawa krajowego, na przykładzie dostępności cyfrowej. Orzecznictwo UE określa bowiem, co w przypadku stwierdzenia takiej dyskryminacji powinien uczynić organ krajowy (rozumiany w tej pracy jako sąd lub organ administracji).

Termin „formuła Rewe–Comet” jest przyjęty w tej pracy za A. Wróblem⁴⁷, a istnienie terminu potwierdzają prace poświęcone rozwojowi dialogu sądowego i kultury prawnej⁴⁸. W pracy zdecydowano się na przyjęcie terminu mniej rozpowszechnionego w polskiej nauce niż np. ogólniejsze „ograniczenie autonomii proceduralnej państw członkowskich” w celu precyzyjnego określenia, jakie konkretnie ograniczenie zostało omówione w pracy w kontekście opisanego w pracy problemu. Terminy „formuła Rewe” i „skuteczność Rewe” wy-

⁴⁶ Wyr. TS z 16.12.1976 r., *Comet BV v. Produktschap voor Siergewassen*, 45/76, EU:C:1976:191, EPS 2006, Nr 4, s. 54; wyr. TS z 16.12.1976 r., 33/76; *Rewe-Zentralfinanz eG i Rewe-Zentral AG v. Landwirtschaftskammer für das Saarland*, EU:C:1976:188.

⁴⁷ A. Wróbel, w: *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej* (red. A. Wróbel), s. 1122 i n.

⁴⁸ „*Nomenclature signs with proper names sometimes can generate terms. Some examples are Rewe-Zentralfinanz eG et Rewe-Zentral AG v. Landwirtschaftskammer für das Saarland and Comet BV v. Produktschap voor Siergewassen. These contributed to the emergence of terms with the meanings of rules (Reve/Comet doctrine, Reve/Comet formula or Reve/Comet rule)*” – A. Piszcz, H. Sierocka, *The Role of Culture in Legal Languages, Legal Interpretation and Legal Translation*. *International Journal for the Semiotics of Law* 2020, Vol. 33, s. 533–542.

stępują w polskiej literaturze cytowanej w pracy w rozdz. IV i V, a także w literaturze zagranicznej⁴⁹.

Orzecznictwo UE miało wpływ na wnioski tej pracy, zarówno w zakresie materialnoprawnych podstaw ochrony, jak i w zakresie norm proceduralnych, w tym dowodzenia (w kontekście charakteru prawnego wytycznych WCAG 2.1 traktowanych jako norma techniczna). Dodatkowo, formuła Rewe–Comet wymaga wykorzystania elementów badań komparatystycznych, co uzasadnia wykorzystanie w tej pracy elementów analizy prawnoporównawczej. Zmierzając do udzielenia odpowiedzi na podstawowe pytanie badawcze, przeprowadzono porównanie sposobu traktowania przez polskiego ustawodawcę podobnych spraw dotyczących dostępności (dostępności architektonicznej i informacyjno-komunikacyjnej). Dokonano także pewnych porównań z prawem amerykańskim, gdzie ochrona dostępności cyfrowej jest na zaawansowanym etapie (w literaturze⁵⁰ stwierdza się nawet, że rozwiązania amerykańskie były wzorem dla późniejszych regulacji przyjmowanych w obszarze dostępności w innych krajach). Analizy te dostarczają odpowiedzi na pytanie, jaki powinien być podstawowy zakres żądania w sprawie o zapewnienie dostępności cyfrowej i jakie powinny być w takim postępowaniu podstawowe reguły postępowania dowodowego⁵¹.

W przeprowadzonym badaniu, obok zagadnień prawnych, pojawiają się zagadnienia polityk UE, a także relacji prawa UE do prawa krajowego, która ma swój wymiar pozaprawny. Istnieje różnica pomiędzy indywidualnymi uprawnieniami a celami kolektywnymi, które traktujemy jako polityczne – w jednym z ujęć, argumentacja prawna ma na celu ustalenie indywidualnych uprawnień, a argumentacja polityczna ma na celu ustalenie wspólnego celu⁵². Rozdzielenie argumentacji politycznej i prawnej było jednym z wyjściowych

⁴⁹ Por. S. Prechal, R. Widdershoven, Redefining the Relationship between Rewe-effectiveness and Effective Judicial Protection, Review of European Administrative Law 2011, Vol. 4, No 2, s. 31–52; J. Krommendijk, Is there light on the horizon? The distinction between „Rewe effectiveness” and the principle of effective judicial protection in Article 47 of the Charter after „Orizzone”, CML Rev. 2016, Vol. 53, No 5, s. 1395–1418.

⁵⁰ Por. m.in. P. Blanck, eQuality. The Struggle for Web Accessibility by Persons with Cognitive Disabilities, New York 2014, s. 6.

⁵¹ Dalej idące porównania tych porządków prawnych nie byłyby wskazane, biorąc pod uwagę istotne różnice systemowe, omówione w rozdz. II, w szczególności obiektywną konieczność skupienia analizy prawa polskiego na przepisach prawa administracyjnego.

⁵² „[a]rguments of principle are arguments intended to establish an individual right; arguments of policy are arguments intended to establish a collective goal” [tłum. własne – E.F.] – R. Dworkin, Taking Rights Seriously, London 1977, s. 90.

założeń metodycznych tej pracy, w celu odróżnienia ujęcia prawnego (w szczególności zagadnień ochrony prawnej) od ujęcia politologicznego. Pierwotnym celem było ustalenie i opisanie prawnego, a nie politycznego lub prawno-politycznego wymiaru dostępności cyfrowej. Tym bardziej cenne było więc odkrycie, że ustrojowy aspekt członkostwa w UE może być w praktyce trudny do oddzielenia od procesu stosowania prawa europejskiego w porządku krajowym. Z badań przeprowadzonych na podstawie literatury i orzecznictwa wynika, że poszczególne dyrektywy wykładni prawa wyłożone w orzecznictwie unijnym wymagają pewnego poziomu zgody sądów, a także organów administracji, na włączenie do systemu prawnego nieznanych mu wcześniej elementów – w równym stopniu z przyczyn ustrojowych i czysto prawnych. Integracja europejska nie była wyjściowym tematem tej pracy, jednak analizując stosowanie prawa unijnego w porządku krajowym, trudno uniknąć badania także tego aspektu. Wymagało wobec tego rozważenia, czy obowiązki organów stosowania prawa wynikające z orzecznictwa TS i pierwotnego prawa UE należy analizować w kategoriach praworządności, a jeśli tak – to jak rozumianej. Zaproponowano w związku z tym zastosowanie znanej w polskiej tradycji prawnej wykładni funkcjonalnej oraz wnioskowania *per analogiam legis*. Metody te pozwalają na osiągnięcie celów stawianych w orzecznictwie UE, nawet gdy wymaga to działania bez podstawy wprost wyrażonej w przepisach szczególnych, w duchu pozytywizmu prawniczego w ujęciu *H.L.A. Harta*.

Jednocześnie dostępność cyfrowa jest dziedziną szczególnie mocno powiązaną z doświadczeniem użytkownika i praktycznymi aspektami projektowania serwisów internetowych. To obszar, w którym prawo może nakazywać uzyskanie określonego efektu, jak dostępność cyfrowa, ale zrozumienie, na czym polega stan nakazany przez prawo, wymaga pewnej biegłości w obszarze nowych technologii. Decydenci polityczni, ustawodawcy, sądy i organy administracji mierzą się z prawną regulacją tego, jak faktycznie funkcjonuje cyberprzestrzeń. Ze strony części środowiska naukowego, która biegle włada nowymi technologiami, *L. Lessig* ostrzegał w 2000 r., że „kod jest prawem” („*code is law*”)⁵³ lub też, jak wyjaśnił, że z tego, „jak łatwo” jest osiągnąć w cyberprzestrzeni określony efekt, wynikają określone szanse i zagrożenia w sferze prawnej. Praktyczne aspekty tworzenia programów komputerowych (w tym serwi-

⁵³ *L. Lessig*, Code is Law: On Liberty in Cyberspace, Harvard Magazine 2000, No 1, <https://www.harvardmagazine.com/2000/01/code-is-law-html> (dostęp: 31.1.2023).

sów internetowych⁵⁴) wywierają faktyczny wpływ na treść podejmowanych decyzji. Podejściem zalecanym w obszarze regulacji dynamicznie rozwijających się technologii cyfrowych jest w związku z tym zasada „ani za mało, ani zbyt wiele”⁵⁵, co ma zapobiec regulacjom niepotrzebnie hamującym rozwój i dać możliwość rozpoznania problemów natury prawnej w pełniejszy sposób.

Regulacja nowych technologii przypomina zatem spotkanie dwóch prądów, gdzie z jednej – technologicznej – strony dochodzi do samoczynnej organizacji (niekiedy na korzyść jednostek, ale też niekiedy na ich niekorzyść), a z drugiej może wystąpić regulacja prawna zagrażająca wartościowym obszarom rozwoju technologii przy jednoczesnym braku regulacji tam, gdzie ingerencja ustawodawcza byłaby pożądana. Ze względu na konieczność ograniczenia przedmiotu analizy, nie są omawiane w tej pracy bardzo ciekawe zjawiska samoregulacji przez zwyczaj, *lex mercatoria*⁵⁶ czy *lex informatica* (dotyczących przepływu informacji⁵⁷ czy prawa zwyczajowego obowiązującego w cyberprzestrzeni⁵⁸). Nie jest omawiana także sytuacja, kiedy zwyczaj uzyskuje akceptację tak powszechną, że urasta do rangi prawa⁵⁹. Tworzenie norm technicznych nierzadko wynika z inicjatyw oddolnych i samoregulacji dokonywanej przez specjalistów z określonej dziedziny czy działalności⁶⁰. Tak było w przypadku WCAG. Jednak badania wykazują, że powszechne zapewnianie dostępności cyfrowej przez zastosowanie WCAG czy innych metod w praktyce nie występuje – i to nawet w serwisach, których dostępność cyfrowa jest wymagana od dłuższego czasu. Na przykład, raport z monito-

⁵⁴ W tej pracy przez stronę internetową rozumie się pojedynczą witrynę, a zespół stron internetowych administrowany przez administratora w określonej domenie oznacza serwis internetowy.

⁵⁵ L. Lessig, Law Regulating Code Regulating Law, Loyola University of Chicago Law Journal 2003, Vol. 35, s. 14.

⁵⁶ P. Polański, Customary Law Of The Internet: In The Search for a Supranational Cyberspace Law, The Hague 2007, s. 129, 137; E. Fabian, Międzynarodowe normy prawa materialnego, w tym *lex mercatoria*, w międzynarodowym arbitrażu handlowym, w: Prace laureatów konkursu na najlepszą pracę magisterską dotyczącą problemów sądownictwa polubownego i mediacji im. prof. dr. hab. Jerzego Jakubowskiego: edycja V, Warszawa 2011, s. 245; E. Fabian, Blockchain, digital music and *lex mercatoria*, US-China Law Review 2017, Vol. 14, s. 852.

⁵⁷ J.R. Reidenberg, *Lex Informatica: The Formulation of Information Policy Rules through Technology*, Texas Law Review 1997, Vol. 76, s. 553.

⁵⁸ A. Mefford, *Lex Informatica: Foundations of Law on the Internet*, Indiana Journal of Global Legal Studies 1997, Vol. 5, No 1, s. 211.

⁵⁹ P. Polański, Customary Law Of The Internet, s. 138.

⁶⁰ B. Fischer, Prawne aspekty norm technicznych. Normalizacja jako wsparcie legislacji administracyjnej, Warszawa 2017, s. 204.

ringu dostępności cyfrowej serwisów internetowych podmiotów publicznych w Polsce za lata 2020–2021 pokazuje, że w tym okresie nie stwierdzono ani jednego serwisu w pełni dostępnego, 961 serwisów było częściowo zgodnych, a jeden był niezgodny z DostPodmPubU. Zapewnienie dostępności cyfrowej było obowiązkiem niektórych podmiotów publicznych jeszcze przed wprowadzeniem DostPodmPubU – na podstawie § 19 KRIR, stanowiącego implementację prawa unijnego. W podobnym badaniu przeprowadzonym w Wielkiej Brytanii na 612 stronach, tylko wobec 8 serwisów stwierdzono pełną dostępność cyfrową⁶¹.

Zagadnienie samoregulacji wymagałyby ustalenia stosunku pomiędzy normami technicznymi w porządku prawnym (obecnymi tam przez odesłanie, np. z poziomu ustawy) a normami technicznymi traktowanymi „jako prawo” w ramach określonej definicji prawa zwyczajowego. Skoro jednak aktualne badania pokazują, że zapewnienie dostępności cyfrowej postępuje opornie, pomimo wprowadzenia określonych przepisów, aspekty związane z samoregulacją przez zwyczaj nie były tutaj badane.

W toku przeprowadzonych analiz nie ujawniły się także powody, dla których sięgnięcie do norm technicznych rozumianych jako samoregulacja, w kontekście proveniencji norm technicznych dostępności cyfrowej, ułatwiłoby odpowiedź na wyjściowe pytanie badawcze. Charakter prawny norm technicznych jest przez TS analizowany m.in. od strony tego, czy sąd krajowy jest związany ich treścią⁶², ze względu na dostrzeganą przez TS odmienność norm technicznych od norm prawnych.

W UE osiągnięto już w zakresie regulacji cyberprzestrzeni pewien kompromis, opierając wydane przepisy w obszarze dostępności cyfrowej na WCAG (np. w zakresie czterech zasad dostępności)⁶³ i innych zaleceniach ekspertów, ale nie tworząc obowiązku ich bezpośredniego stosowania. W związku z tym nie zachodzi problem obawy stosowania prawa, które uchyla istniejący zwyczaj⁶⁴, ale raczej sytuacja, w której usankcjonowano w prawie efekty samoregu-

⁶¹ Por. Monitoring 2021 r., 23.12.2021 r., <https://www.gov.pl/web/dostepnosc-cyfrowa/monitoring-2021-r> (dostęp: 31.1.2023); Accessibility monitoring of public sector websites and mobile apps 2020–2021, 20.12.2021 r., <https://www.gov.uk/government/publications/accessibility-monitoring-of-public-sector-websites-and-mobile-apps-2020-2021/accessibility-monitoring-of-public-sector-websites-and-mobile-apps-2020-2021> (dostęp: 31.1.2023).

⁶² Por. wyr. TS z 27.10.2016 r., C-613/14, *James Elliott Construction Limited v. Irish Asphalt Limited*, EU:C:2016:821, pkt 53.

⁶³ W treści dyrektywy 2016/2102 i powiązanych aktów.

⁶⁴ P. Polański, Customary Law Of The Internet, s. 139.

lacji. Dokonano tego w sposób zwykle stosowany wobec norm technicznych, czyli przez wprowadzenie domniemania zgodności z wymaganiami prawnymi w przypadku zastosowania normy, a nie przez wprowadzenie obowiązku jej stosowania.

Wiadomo jednak, że nie wystarczy ustanowienie prawa, aby uzyskać pożądane efekty. Zbyt wiele się deklaruje na papierze⁶⁵, a za mało faktycznie egzekwuje w sposób zgodny z celem przepisu. Niniejsza praca dotyczy tego, jak skutecznie uzyskać zapewnienie dostępności cyfrowej serwisów internetowych podmiotów publicznych w przypadkach spornych przed polskimi organami – faktycznie, a nie w sferze postulatów, deklaracji czy prognoz.

Omówiony w tej pracy obszar dotyczy zatem nie tyle powodów i sposobu, w jaki ma być osiągnięta dostępność cyfrowa w ocenie międzynarodowego środowiska ekspertów, ale tego, jak i na jakiej podstawie prawnej norma WCAG 2.1 i przepisy zobowiązujące do zapewnienia dostępności cyfrowej mogą być wykorzystywane przez jednostki w relacjach z podmiotami publicznymi. Innymi słowy, praca ma wspomóc proces zapoczątkowany przez autorów WCAG i innych ekspertów w dziedzinie dostępności, zatwierdzony następnie przez ustawodawcę unijnego. Ma dokonywać swego „tłumaczenia” najbardziej newralgicznych obszarów regulacji zawartej w dyrektywie 2016/2102 w warunkach praktycznego egzekwowania prawa przed polskimi organami, w zgodzie – można mieć nadzieję – jednocześnie z intencjami twórców tego prawa i z uniwersalnymi wartościami, które prawo współcześnie umocowuje bez względu na treść konkretnych przepisów.

W tej pracy norma techniczna WCAG 2.1, która wskazuje drogę do osiągnięcia dostępności cyfrowej, jest traktowana jako norma, której stosowania jednostki powinny móc żądać od podmiotów publicznych w rozumieniu DostPodmPubU. Nacisk jest wobec tego położony nie na to, dlaczego te zasady powinny być stosowane i dlaczego mają taką a nie inną treść, ale jak doprowadzić do tego, by norma WCAG była stosowana przez podmioty do tego zobowiązane – a ponadto była stosowana we właściwy sposób. W pracy przyjęto założenie, że do zapewnienia właściwego standardu ochrony dostępności cyfrowej konieczna jest możliwość uzyskania decyzji administracyjnej zobowiązującej podmiot publiczny do faktycznego zapewnienia dostępności cyfrowej. Przy jej wydawaniu właściwy organ powinien przeprowadzić postępowanie dowodowe, które jest efektywne kosztowo i czasowo, profesjonalne i doko-

⁶⁵ K. Kurowski, *Wolności i prawa człowieka i obywatela z perspektywy osób z niepełnosprawnościami*, Warszawa 2014, s. 50.

nane w celu sprawdzenia konkretnego, zgłoszonego przez jednostkę problemu technicznego. Taki efekt może zagwarantować ochrona sądowa, choćby polegająca tylko na sądowej kontroli działania organów administracji.

Jednym z dodatkowych problemów występujących w praktyce stosowania prawa w porządku krajowym jest wyrażony w orzecznictwie unijnym nakaz samodzielności krajowych organów administracji w stosowaniu prawa unijnego (przytacza się w tym kontekście wyr. TS w sprawie *Fratelli Costanzo*)⁶⁶. W rozprawie przyjęto założenie, że stosowanie wykładni pronijnej w sprawach dotyczących dostępności cyfrowej powinno mieć miejsce już na etapie postępowania administracyjnego, co wynika z konstrukcji sądownictwa administracyjnego w Polsce.

§ 3. Plan pracy

W powyżej wyjaśnionym celu, w pracy jest przybliżona siatka pojęciowa oraz tło problematyki dostępności cyfrowej (rozdz. I). Niniejsza praca odnosi się do standardu ochrony prawnej dostępności cyfrowej i nie stanowi całościowego opracowania samego pojęcia dostępności. Jednak bez przybliżenia tych wstępnych zagadnień niemożliwe byłoby omówienie ochrony prawa do dostępności cyfrowej w zadowalającym stopniu.

W dalszej kolejności przeanalizowano, jaki powinien być zakres sądowej ochrony dostępności cyfrowej na przykładzie prawa amerykańskiego. W prawie amerykańskim są obecnie dostępne najdalej idące roszczenia dotyczące dostępności cyfrowej. Standard ochrony zapewniany w jurysdykcji amerykańskiej stał się punktem odniesienia do dalszych analiz, w szczególności jako podstawa założenia, że ochrona dostępności cyfrowej powinna opierać się na faktycznym zapewnianiu dostępności cyfrowej (działaniu pozytywnym), a nie wyłącznie na świadczeniach, takich jak odszkodowanie pieniężne czy finansowe sankcje administracyjne. To właśnie postulat udzielania jednostkom pozytywnej, faktycznej ochrony, potwierdzony w prawie międzynarodowym i w lite-

⁶⁶ Z. Kmiecik, A. Krawczyk, w: System Prawa Administracyjnego, t. 3, Europeizacja prawa administracyjnego (red. R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel), Warszawa 2014, Legalis, s. 222; wyr. TS z 22.6.1989 r., 103/88, *Fratelli Costanzo v. Comune di Milano*, EU:C:1989:256, ZNSA 2013, Nr 1, s. 111; opinia rzecznika generalnego C.O. Lenza z 25.4.1989 r. w sprawie *Fratelli Costanzo v. Comune di Milano*, 103/88, EU:C:1989:166, pkt 20, 26, i cyt. tam orzecznictwo.

raturze przedmiotu, był powodem sięgnięcia w tej pracy do unijnej formuły Rewe–Comet.

Analiza dokonana w rozdz. II otworzyła pole do sformułowania założeń wykorzystanych w pozostałych częściach pracy. Stworzone zestawienie rozwiązań prawnych wprowadza do przeprowadzonych badań elementy analizy prawnoporównawczej. Ta ograniczona zakresowo analiza prawnoporównawcza została poprzedzona analizą problematyki dostępności wraz z zarysowaniem jej tła historycznego i społecznego w rozdz. I, dzięki czemu zastosowano w tej pracy kolejność rekomendowaną w literaturze dotyczącej komparatyki prawniczej⁶⁷.

Następnie, w rozdz. III, przeanalizowano przedmiot potencjalnych spraw o zapewnienie dostępności cyfrowej, czyli badanie poziomu dostępności cyfrowej serwisów internetowych z wykorzystaniem WCAG 2.1. W tym kontekście opisane zostały wyniki badania empirycznego. Rozdział III ma na celu sformułowanie wniosków odnoszących się do reguł postępowania dowodowego w sprawach o zapewnienie dostępności cyfrowej – w rozdz. V. Do ustalenia tego, w jakiej procedurze takie postępowanie dowodowe byłoby prowadzone, konieczna była jednak uprzednia analiza prawa krajowego i europejskiego. W braku wyraźnych przepisów regulujących ochronę spełniającą wymagania unijne konieczne jest stwierdzenie, że ochrona prawa do dostępności cyfrowej serwisów internetowych podmiotów publicznych przed sądem w ogóle przysługuje, a jeśli tak, to w jakim postępowaniu. Dlatego w rozdz. IV przeprowadzono analizę prawa polskiego i unijnego w zakresie dostępności cyfrowej serwisów internetowych podmiotów publicznych w kontekście unijnych standardów ochrony prawnej. Analiza zawarta w rozdz. IV miała na celu określenie potencjalnych źródeł ochrony prawnej i wybór źródła, które w świetle dokonanej analizy uznano za optymalne.

W rozdziale V opisano utworzony na podstawie tych rozważań model ochrony prawnej dostępności cyfrowej serwisów internetowych podmiotów publicznych w Polsce. Wyjaśniono w nim, jak i na jakiej podstawie prawnej zastosować formułę Rewe–Comet w polskim postępowaniu administracyjnym. Ponadto sformułowano zalecenia do postępowania dowodowego z wykorzystaniem w postępowaniu administracyjnym standardu WCAG 2.1. Obok wniosków z badania przedstawiono ponadto wnioski *de lege ferenda*, których cel jest zbieżny ze stworzonym modelem ochrony.

⁶⁷ M. Van Hoecke, *Deep Level Comparative Law*, w: *Epistemology and Methodology of Comparative Law* (ed. M. Van Hoecke), Oxford 2004, s. 191–192.

Uprzedzając tok wyводу, przeprowadzone badanie wykazało, że najważniejszą ścieżką postępowania jest stworzona w orzecznictwie TS formuła Rewe–Comet. Formuła otwiera szansę na skuteczne żądanie nie tylko odszkodowania, ale pozytywnego działania ze strony podmiotu publicznego, o ile istnieją w prawie krajowym porównywalne uprawnienia, które dają skuteczną ochronę (rozumianą jako ochrona podlegająca kontroli sądowej). Jak jest omówione w rozdz. IV i V, formuła ta wymaga każdorazowo specyficznego rodzaju badań prawnoporównawczych. W takim badaniu, uwzględniając zasady równoważności i skuteczności, poszukuje się na gruncie prawa krajowego odpowiednika analizowanego uprawnienia, dla którego ustawodawca umożliwił skuteczną ochronę sądową. W Polsce dostępność cyfrową serwisów internetowych i aplikacji mobilnych podmiotów publicznych umieszczono systemowo w SzczególnePotrzebyU, która ustanawia podlegający kontroli sądu administracyjnego tryb ochrony w sprawach dotyczących dostępności architektonicznej i informacyjno-komunikacyjnej. Pozwalają on na żądanie wydania decyzji administracyjnej zobowiązującej podmiot publiczny do pozytywnego działania w obszarze dostępności. Orzecznictwo i dostępne opracowania naukowe umożliwiły ustalenie treści formuły Rewe–Comet na użytek tak złożonego przypadku jak analizowany w tej pracy.

Po ustaleniu treści formuły Rewe–Comet w sprawach dotyczących dostępności cyfrowej stało się możliwe określenie modelowej procedury dla żądań zapewnienia dostępności cyfrowej serwisów internetowych podmiotów publicznych w Polsce. W rozdziale V wyjaśniono, że właściwą ścieżką ochrony jest postępowanie administracyjne zmierzające do wydania decyzji przez Prezesa Zarządu PFRON. Wszczęte w ten sposób postępowanie zobowiązywałoby organ administracji do zapewnienia dostępności lub odmowy, w zależności od występujących w sprawie okoliczności faktycznych. Organ miałby warunki do wzięcia pod uwagę zarówno praw jednostki, z zachowaniem należytych gwarancji proceduralnych, jak i dobra publicznego, co, jak widać na przykładzie Stanów Zjednoczonych, bywa niekiedy zaniedbane ze szkodą dla użytkowników technologii cyfrowych. Proponowana w tej pracy metoda osiągnięcia poziomu ochrony ustanowionego w unijnej formule Rewe–Comet uwzględnia sięgnięcie do wykładni *per analogiam legis*, co w pracy omówiono także jako zagadnienie teoretyczne, w duchu stwierdzenia K. Lewina, że nie ma nic

bardziej praktycznego niż dobra teoria⁶⁸. W celu uzyskania efektów wykładni oczekiwanych w formule Rewe–Comet, w pracy zaproponowano zastosowanie dyrektyw wykładni dynamicznej⁶⁹, funkcjonalnej⁷⁰ (w miejsce dyrektyw wykładni językowej i „kultu słowa”⁷¹), w duchu wyrafinowanego pozytywizmu prawniczego⁷².

W orzecznictwie TS zajęto także stanowisko dotyczące charakteru prawnego WCAG 2.1. Skoro jest to norma techniczna przywołana w domniemaniu, to pomimo stania się częścią prawa UE⁷³, nie wiąże sądu członkowskiego⁷⁴, a jedynie staje się podstawą ustalenia domniemania zgodności. Ponadto – co można łatwo zauważyć, zapoznając się z tą normą techniczną – nie ma ona klasycznej struktury językowej normy prawnej.

W analizowanym obszarze występują ponadto interesujące problemy automatyzacji niektórych procesów orzekania. Normy techniczne – jak WCAG 2.1 – odnoszą się do sprawdzalnej empirycznie rzeczywistości i mogą być weryfikowane nie tylko klasycznym wnioskowaniem, ale czasem wręcz w sposób zautomatyzowany. Automatyzacja oznacza w tym wypadku zastosowanie programów komputerowych, które opierają się na logice, a więc w obrębie prostych algorytmów sprowadzają do wartości definitywnych: „prawda” lub „fałsz”, „jeden” lub „zero”. Takie automatyczne procesy są wykorzystywane w procesie audytowania serwisów internetowych pod względem ich dostępności cyfrowej. Wyniki takiego audytu mogą być podstawą stwierdzenia naruszenia prawa. Należy dokładać starań, aby rozwijająca się obecnie dziedzina informatyki prawniczej nie straciła swojego ludzkiego charakteru⁷⁵. Maszyny nie są odpowiednio przygotowane do argumentowania, stosowania zasad prawa, a nawet do analizy skutków stwierdzonych nieprawidłowości, więc można ar-

⁶⁸ K. W. McCain, „Nothing as practical as a good theory”, Does Lewin’s maxim still have salience in the applied social sciences?, *Proceedings of the Association for Information Science and Technology* 2015, Vol. 52, No 1, s. 1–4.

⁶⁹ L. Morawski, *Zasady wykładni prawa*, Toruń 2006, s. 142; wyr. NSA z 1.3.2000 r., I SA/Wr 2915/98, MoPod 2000, Nr 11, s. 34.

⁷⁰ J. Wróblewski, *Sądowe stosowanie prawa*, Warszawa 1988, s. 151; L. Morawski, *Zasady wykładni prawa*, s. 141.

⁷¹ E. Smoktunowicz, *Analogia w prawie administracyjnym*, Warszawa 1970, s. 22.

⁷² M. Zirk-Sadowski, *Interpretation of Law and Judges Communities*, *International Journal for the Semiotics of Law* 2012, No 25, s. 483.

⁷³ Wyr. TS z 27.10.2016 r., C-613/14, *James Elliott Construction Limited v. Irish Asphalt Limited*, EU:C:2016:821, pkt 40.

⁷⁴ Tamże, pkt 53.

⁷⁵ W. Kilian, *Digitalisierte Informationen im Rahmen einer IT-anknüpfungsfähigen Juristischen Methodenlehre*, *PME* 2021, Nr 4, s. 4–8.

gumentować, że nie nadają się do orzekania o prawie. Maszyny są jednak szybsze i nadają się do wykonywania niektórych procesów audytowych wymagających masowych obliczeń lepiej niż człowiek. Biegły powinien jednak nadal weryfikować takie procesy, aby wychwycić błędy w zastosowanej metodzie. Uwzględnienie tych niuansów jest możliwe nie tylko na gruncie krajowych przepisów postępowania dowodowego, ale także przez uwzględnienie przepisów unijnych odnoszących się do dostępności cyfrowej.

Dlatego w pracy postulowane jest ograniczenie sfery „wiadomości specjalnych” do audytowania przez człowieka z pomocniczym wykorzystaniem procesów zautomatyzowanych, w odróżnieniu od dowodzenia wyłącznie maszynowego. Istotne jest podkreślenie na wczesnym etapie rozwoju technologii cyfrowych, że ostateczna ocena powinna należeć do człowieka, i powinna to być ocena podjęta na podstawie analizy spełniającej określone standardy metodologiczne. W pracy zaproponowano treść tych standardów. W rozdziale V wyjaśniono też, że osoby biorące udział w postępowaniu dowodowym (biegli, pracownicy organów administracji itp.) powinny dokładnie wyjaśniać praktyczne konsekwencje stwierdzonych mankamentów z punktu widzenia interesu uprawnionych (jak osoby z niepełnosprawnościami) oraz objaśniać metody i opisywać narzędzia, jakimi posłużono się w przeprowadzonej analizie (w tym narzędzia wykonujące obliczenia masowe).

§ 4. Ogólne metody i założenia zastosowane w badaniu

Szczegółowe omówienia metod badawczych (w tym analizy prawno-porównawczej i badań jakościowych) zawarto w rozdziałach, w których zostały zastosowane, oraz w Aneksie na końcu pracy. Omówienie ich wszystkich w jednym miejscu zakłóciłoby tok wyводу. We wstępie należy jednak przedstawić ogólne założenia metodologiczne zastosowane w całej pracy i w całym prowadzonym badaniu.

Przy opracowaniu opisanego powyżej problemu badawczego przyjęto, na podstawie dostępnych badań metodologii w naukach prawnych w Polsce⁷⁶, że **metoda dogmatyczna** (formalno-dogmatyczna) jest uznawana za wio-

⁷⁶ D. van Kędziński, *Metodologia i paradygmat polskich szczegółowych nauk prawnych*, TPP 2018, Nr 3, s. 5–59.

dącą w polskiej nauce prawa i najczęściej występuje w źródłach naukowych. Dogmatyczna analiza przepisów (analiza dogmatyczna, inaczej logiczno-językowa, rozumiana jako analiza przepisów⁷⁷) została wzbogacona **analizą literatury i orzecznictwa**. Ze względu na wykorzystanie elementów **analizy prawnoporównawczej**⁷⁸, w badaniu przyjęto zasadę nakazującą unikanie ograniczania się do wykładni językowej – zgodnie z założeniem, że prawnik biegły w prawie obowiązującym w jednej jurysdykcji nie może zakładać prawidłowości interpretacji przepisów innej jurysdykcji bez sięgnięcia do jej literatury i orzecznictwa. W związku z tym opisany w rozdz. IV przegląd implementacji dyrektywy 2016/2102 w krajach UE nie spełnia opisanych warunków metodologicznych. Tym niemniej zdecydowano się na umieszczenie tego krótkiego przeglądu w pracy celem unaocznienia, że część państw członkowskich UE uregulowała sądową ochronę dostępności cyfrowej bezpośrednio w przepisach implementujących dyrektywę 2016/2102.

Ograniczanie się do wykładni językowej, określane także jako wspomniany wcześniej „kult słowa”⁷⁹, musiało być także odrzucone z tego powodu, że przepisy DostPodmPubU interpretowane wyłącznie językowo wyłączają ochronę sądową dostępności cyfrowej serwisów internetowych podmiotów publicznych. Zastosowanie wyłącznie metody logiczno-językowej w tak określonym obszarze badawczym uniemożliwiłyby przeprowadzenie dalszych badań. Konsekwencją odejścia od wykładni językowej, w tym uwzględnienie docenianej w polskiej nauce otwartej tekstowości języka⁸⁰, było podjęcie w tej pracy wyzwania argumentacji prawniczej z myślą o bardziej otwartym systemie prawnym niż ten, którego granice wyraźnie wyznaczają „literalnie” interpretowane przepisy. Wynikało to m.in. z potrzeby uzasadnienia skutku, jaki jest oczekiwany przy zastosowaniu formuły Rewe–Comet. Zagadnienie metod badawczych i ich doboru pozostaje problemem w pracach naukowych poświęconych prawu, a nawet wskazuje się, że prawoznawstwo pogrążone jest w kryzysie tożsamości⁸¹. Ten stan rzeczy może występować w prawie od dłuższego czasu, ponieważ o podobnej niedojrzałości metod prawniczych pisał już *L. Petrażycki*⁸².

⁷⁷ Tamże, s. 13.

⁷⁸ I. Szymczak, Metoda nauki o porównywaniu systemów prawnych, RPEiS 2014, Nr 3, s. 47–48.

⁷⁹ E. Smoktunowicz, Analogia w prawie administracyjnym, s. 22.

⁸⁰ S. Czepita, Derywacyjna koncepcja wykładni a zagadnienie otwartej tekstowości pojęć prawnych, w: W poszukiwaniu dobra wspólnego. Księga jubileuszowa Profesora Macieja Zielińskiego (red. A. Choduń, S. Czepita), Szczecin 2010, s. 228, 236.

⁸¹ D. van Kędzierski, Metodologia, s. 5.

Przy empirycznym badaniu dostępności cyfrowej zastosowano metody badań jakościowych, co zostało wyjaśnione w rozdz. III i Aneksie. Chronologicznie, badanie jakościowe dostępności cyfrowej wybranych 100 serwisów internetowych poprzedziło opracowywanie zagadnień prawnych. Przeprowadzone badanie jakościowe jest w tej pracy zreferowane na wybranych przykładach, które najlepiej wyjaśniają znaczenie prawa do dostępności cyfrowej. Opisane problemy dostępności cyfrowej zostały odniesione do treści norm technicznych, w szczególności czterech zasad dostępności cyfrowej opisanych w WCAG 2.1. Ta część pracy ma pokazać, dlaczego analiza dostępności cyfrowej wymaga traktowania każdego przypadku *ad casu* i unikania nadmiernych uproszczeń, a w szczególności automatycznego polegania na nominalnej „doniosłości” kryteriów sukcesu WCAG 2.1, z pominięciem badania skutków braku dostępności serwisu dla uprawnionego na konkretnym przykładzie.

Stan prawny na 21.11.2023 r.

⁸² Tamże, s. 15.

[Przejdź do księgarni →](#)

ksiegarnia.beck.pl